

Вряді випадків у їхніх працях наводилися сумнівні дані щодо обсягів експортованого з України хліба або цукру, які не додавали авторитету ні українським сільськогосподарським виробникам, ні вітчизняній історіографії.

На жаль, серйозного просування вперед в опрацюванні цієї проблематики немає і після проголошення незалежності України. Молоді дослідники, як і їхні попередники, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного хліба через чорноморсько-азовські порти на ринки країн Західної Європи. За рідкісним винятком, відсутні навіть спроби виокремити розміри українського хлібного вивозу із усього загальноімперського експорту. Вивіз на зовнішні ринки інших сільськогосподарських продуктів взагалі можна вважати білою плямою у вітчизняній історіографії. Зрештою, не знаходять висвітлення причини, що гальмували експорт, призводили до величезних фінансових утрат нашими виробниками через надзвичайно низький рівень організації вивізної торгівлі в Російській імперії, відсутність належної ринково-промислової інфраструктури сільського господарства. Замість серйозного аналізу світового продовольчого ринку наші історики все частіше задовольняються проголошенням нічим не підкріпленої тези про американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві південного, степового регіону України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Враховуючи науковий доробок попередників, сьогодні слід підходити до висвітлення досліджуваної проблематики комплексно. Необхідно забезпечити широкий аналіз розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену добу, визначення обсягів продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлення вивозу продуктів сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки. Всебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав би змогу розкрити роль України як видатного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX – початку XX ст.

Світовий сільськогосподарський ринок колосально стимулював розорювання українського степу, а заодно розширення зернового експортного господарства в Україні. Цьому аспекту проблеми, що раніше майже не висвітлювався вітчизняними істориками також необхідно приділити належну увагу. Водночас варто проаналізувати динаміку поміщицького землеволодіння до занепаду, з одного боку, і до зміцнення його позицій – з іншого, що стало наслідком підвищення рівня агрокультури і високих цін на продукти сільського господарства на світовому ринку, починаючи з 90-х рр. XIX ст. Потрібно також розглянути тенденції розвитку тваринництва, передумови переходу до стійлової відгодівлі скотарства та причини, що гальмували його зростання, з'ясовано поширення сільськогосподарської техніки в різних регіонах України, роль чинників, що впливали на цей процес: врожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків.

Надзвичайно важливим джерелом інформації для аналізу продовольчого потенціалу України, встановлення обсягів експорту сільськогосподарських продуктів можуть стати статистичні дані Головного землеробського відомства, Міністерства фінансів і Департаменту митних зборів, Міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з продовольства, в разі їхнього належного залучення до наукового обігу, а також звіти Російської експортної палати і праці Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Києві та стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Неоцінене значення для розробки досліджуваної проблематики будуть мати матеріали щодо перегляду торгового договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, видані незадовго до Першої світової війни, котрі також ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні різних аспектів дослідження можуть відіграти численні періодичні видання, особливо фахові часописи.

Час вимагає подальшого дослідження проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. Для підготовки численних наукових розвідок необхідні зусилля багатьох авторів і навіть колективів. Це має не тільки наукове, але й практичне значення. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів.

1. *Горно-заводское дело.* – 1913. – № 21.
2. *Промышленность и торговля.* – 1915. – № 18.
3. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – СПб., 1913.
4. *Див.: Реснт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна.* – К., 2004.
5. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 2–3.

О.В. Герінбург

ВИВЧЕННЯ СЕЗОННОГО „УХОДНИЦТВА” СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Одним із перспективних напрямів сучасних історичних досліджень є вивчення і узагальнення історичного досвіду земств українських губерній у галузі демографії. Адже попри інтерес науковців до земської проблематики, статистико-демографічні дослідження, здійснені земськими службовцями, залишаються майже не вивченими, хоча їх інформативна цінність не викликає сумнівів. Автор статті ставить за мету заповнити цю прогалину в історіографії.

За час свого існування Херсонське земство провело низку важливих статистичних досліджень, що дозволили з'ясувати демографічну картину регіону та визначити тенденції демографічного розвитку. Зважаючи на аграрний характер економіки

Херсонської губернії, особливу увагу земців привертала категорія сільськогосподарських працівників. Зокрема, земські статистики докладно вивчали трудову еміграцію з губернії, оскільки вважали, що „відхід працівників на сторону” послаблював робочий потенціал місцевих господарств [1, 142]. Крім того, важливим питанням, що цікавило земських діячів, були прибутки населення від заняття промислами за межами губернії.

Відповідно, з’ясування обсягів „уходництва” і демографічного складу відхожих заробітчан становили один з напрямів статистичних досліджень земства. Цінну інформацію стосовно категорії „уходників” містять „Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії”, що були видані за результатами фронтального опису регіону, здійсненого земськими службовцями у 1880-х рр. [1-6]. Об’єктом даного дослідження є результати статистико-демографічного вивчення Херсонським земством проблеми відхожих промислів; предметом – механізми, які використовувались при проведенні роботи та наслідки для господарства регіону.

Відхожими промислами земські статистики називали відхід населення влітку на польові роботи та на річне прислужування у міста [3, 124], а до населення, зайнятого „уходництвом”, відносили тих осіб, що понад півроку були відсутні за місцем приписки [4, 112].

Вивчення обсягів відхожих промислів та їх впливу на економічний розвиток регіону здійснювався земськими статистиками на основі паспортних книг, що велися у волосних правліннях, та завдяки з’ясуванню шляхом проведення подвірних переписів (в Олександрійському, Ананьївському, Єлисаветградському повітах) чисельності осіб, що були відсутні у місцях приписки більше ніж шість місяців.

У ході відповідних досліджень земцям довелося зіткнутися з низкою складнощів. По-перше, паспортні записи стосувалися лише сільського населення [4, 112]. По-друге, у деяких волостях паспортні книги не велися. Так, в Ананьївському повіті вони були наявні лише у 20 з 30 волостей [1, 158], в Олександрійському – у 36 з 47 [4, 112], в Єлисаветградському – у 49 з 57 [3, 124], у Тираспольському – у 17 з 24 [5, 77], у Херсонському – у 26 з 38 [6, 169]. По-третє, записи про короткотривалі „уходи” часто були відсутні, оскільки у більшості випадків особи не зверталися за паспортом, а обмежувалися отриманням у старости прохідного посвідчення [3, 125]. Крім того, весняний відхід жінок на один-три місяці часто був пов’язаний не з заняттями відхожими промислами, а з богомольними поїздками [3, 125], однак у записях паспортних книг це не відображалося, що завищувало кількість сезонних емігрантів.

І, нарешті, видача річних паспортів не завжди відображала реальну частку відхожого населення, оскільки більшість з них видавалися особам, що постійно перебували за межами рідного селища і втратили будь-який зв’язок з рідними [4, 125; 5, 77]. При цьому перетворення осіб, які тимчасово виїхали з рідного селища за річними паспортами, на постійно відсутніх було досить поширеним явищем серед дорослого населення [1, 144]; відповідно, видача

річного паспорта майже завжди означала його заміну новим [1, 158]. При цьому особи, які отримували річні паспорти, часто не були присутні, а обмежувалися передачею поштою старого паспорта і оплатою паспортного збору [1, 159]. Через це запис про час отримання річного паспорта не завжди відповідав дійсному часу відходу особи „на сторону” [1, 158]. Отже, реальна чисельність сезонних емігрантів була дещо іншою, ніж про це свідчили записи у паспортних книгах.

Проте попри певні труднощі, херсонськими статистиками було зроблено низку спостережень, що дозволило визначити основні характеристики сільськогосподарських працівників-„уходників”.

Зокрема, було з’ясовано, що найпоширенішою формою „уходництва” були нетривалі відходи в інші, переважно сусідні місцевості. Про це свідчило те, що річних паспортів видавалося значно менше (2316 на рік, або 23%), ніж короткострокових (7845, або 77%) [3, 125]. Переважно працівники наймалися на роботу на короткий строк (сезон або місяць), поденно або на відрядні роботи з оплатою від десятини [5, 168] та дуже рідко шукали роботу у сусідніх повітах та губерніях, намагаючись влаштуватися у сусідніх селищах, адже у регіоні завжди був попит на робітників [1, 159]. Лише незначна частка „уходників” йшла у віддалені райони (Кавказ, Батум, Карс тощо) – як правило, з метою пошуку вигідних місцевостей для подальшої остаточної еміграції [4, 113].

Земці зазначали, що іноді відхід з рідного селища на роботу в іншу місцевість був економічно необґрунтованим. Так, навіть попри хороший врожай вдома певна частина осіб все одно відходила на сезонні заробітки, що змусило статистиків навіть говорити про укорінення „звички шукати заробітків у південніших місцевостях” [4, 225].

Земськими статистиками було виявлено, що масштаби відхожих промислів залежали від розташування повіту, його близькості до регіонів попиту на робочу силу, шляхів сполучення, проведення робітничих базарів тощо [1, 156]. Зокрема, більша частка відхожих заробітчан з прибузьких та південних територій Ананьївського повіту пояснювалася якраз наявністю зручних комунікацій з місцями проведення робітничих базарів – Вознесенськом, Миколаєвом та Одесою тощо [1, 156]. Зазвичай, „уходники” намагалися потрапити на робітничі базари в Одесі, Вознесенську, Миколаєві, Маріуполі, Бердянську, Кривому Розі та, особливо, на Троїцький (м. Херсон) і Каховський (9 травня, Таврійська губернія) ярмарки [4, 113].

Час відходу на заробітки залежав від сімейного стану працівника. Так, неодружені чоловіки, як правило, займалися сезонним заробітчанством у період із свята Покрови (1 жовтня за ст. ст.) до Кузьми та Дем’яна (1 листопада за ст. ст.), одружені – уходили на свято Петра і Павла (29 червня за ст. ст.) виключно на одну козовицю і після жнив поверталися додому [4, 114]. Відповідно, найбільша кількість паспортів (від 47,8% до 71,6%) видавалася в період польових робіт (з квітня по вересень) [3, 125], хоча особливістю Тираспольського повіту був перший квартал року [5, 78].

Уявлення про масштаби та строки „уходництва”, коливання його обсягів в залежності від кварталів

року дає таблиця 1 (* математичні підрахунки автора; дані по Одеському повіту відсутні). Таблицю складено на основі публікацій [1, 158; 3, 124; 4, 113; 5, 78; 6, 169] та математичних підрахунків автора.

Завдяки статистичним дослідженням було визначено статево-віковий та становий склад сезонних емігрантів. Так, відхожими промислами займалися особи продуктивної вікової групи (від 14 років) [3, 125].

Табл. 1

Сезонна еміграція з Херсонської губернії у 80-х рр. XIX ст.

Строк дії паспортів	Стать отримувача паспорта	Кількість виданих паспортів		Розподіл по місяцям			
		всього за три роки	в середньому в рік	(%)			
				січень-березень	квітень-червень	липень-вересень	жовтень-грудень
Єлисаветградський повіт (1881-1883)							
Річні	чол.	1207	402	22	27,8	26,4	23,8
	жін.	624	208	18	17,1	39,3	25,6
Піврічні	чол.	1529	510	26,6	26,6	24	22,8
	жін.	527	176	17,5	28,8	31,9	21,8
1-3-місячні	чол.	2848	949	18,4	35,1	26,8	19,7
	жін.	1274	425	9,3	54,6	25,1	11
Всього		8009	2670	19	34,1	26,8	20,1
Ананьївський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	797	265,6	22,9	21,3	26,4	29,4
	жін.	291	97	12,7	31	28,5	27,8
Піврічні	чол.	741	247	31	22,8	21,6	24,6
	жін.	150	50	27,3	24	22	26,7
1-3-х місячні	чол.	161	53,6	16,8	34,8	39,1	9,3
	жін.	63	21	12,7	30,1	42,9	14,3
Всього		2200	733	23,9	24,5	26,2	25,4
Олександрійський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	919	306	21,8	30,5	23,4	23,3
	жін.	239	80	28,6	21	24,4	26
Піврічні	чол.	1291	430	26,2	32	19,6	22,2
	жін.	282	94	25,2	29	22,2	23,6
1-3-місячні	чол.	4957	1652	16,5	51,9	19,4	12,2
	жін.	1823	608	16,7	50,8	20,8	11,7
Всього *		9511	3170	Дані відсутні			
Тираспольський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	709	236	37,7*	19,3*	22,5*	20,3*
	жін.	214	71	25,4*	19,7*	26,8*	26,8*
Піврічні	чол.	527	176	24,4*	19,3*	32,4*	23,9*
	жін.	224	75	29,3*	13,3*	25,3*	30,7*
1-3-місячні	чол.	2368	790	29,7*	26,9*	23,5*	19,8*
	жін.	421	140	30,7*	21,4*	22,1*	25,7*
Всього		4463	1488	30,3*	23,3*	24,5*	21,9*
Херсонський повіт (1883-1885)							
Річні	Дані відсутні	650		Дані відсутні			
Піврічні		560					
1-3-місячні		890					
Всього		2100					

переважно – молодь [4, 114] та чоловіки [1, 144]. Головний контингент осіб, що „уходили на сторону”, складала колишні поміщицькі селяни. Зокрема, в Ананьївському повіті їх частка дорівнювала 48,1% від загальної кількості відхожого населення. Іншими станами, представники яких активно вдавалися до сезонної еміграції, були десятинщики (16,7%), колишні державні селяни (12,2%), міщани (9,8%), колишні військові поселенці (4,4%) та євреї (3,2%). Інші станові групи склали досить незначний відсоток – 5,6% [1, 146]. Становий склад відхожого населення, з одного боку, залежав від розподілу станів у регіоні взагалі, з іншого – свідчив про економічне становище окремих станових груп [1, 146], адже, як правило, відхожими промислами були змушені займатися особи з економічно слабких та нестабільних господарств [1, 147].

Переважно до тимчасових заробітків за межами Херсонської губернії вдавалися некваліфіковані робітники, що були здатні виключно до сільськогосподарських робіт і не володіли ремісничими вміннями. Це відрізняло категорію відхожих працівників південного регіону від північних губерній, де більшість „уходників” була ремісниками за спеціальністю [1, 142].

Намагаючись знайти відповідь на питання стосовно впливу „уходництва” на господарський потенціал губернії, херсонські земці з’ясували, що попри щорічне, хоч і незначне, збільшення кількості „уходників” [3, 124], відхожі промисли не здійснювали значного впливу на економічне життя регіону через порівняно малі масштаби. Так, частка відхожих працівників по відношенню до населення робочого віку у повітах Херсонської губернії ледве перевищувала 2% (за підрахунками автора: 0,14% в Єлисаветградському повіті, 0,88% – в Ананьївському, 2,14% – в Олександрійському), хоча, наприклад, у повітах Курської губернії, де були проведені відповідні дослідження, становила від 16,4% до 31,4% [3, 125]. Крім того, послаблення господарств внаслідок заняття відхожими промислами було несуттєвим, оскільки у переважній більшості господарств (71,76%) „відходила на сторону” лише одна особа [1, 149].

Оплата праці залежала від строку найму, віку, статі та якісних характеристик працівника [3, 189-191], а також від етнічної приналежності наймачів: зокрема, німці оплачували сільськогосподарську працю сезонних працівників вище, ніж землевласники-українці або росіяни [2, 137]. Як правило, середня оплата праці відхожого працівника дорівнювала 1 крб. за день, і в залежності від тривалості заняття відхожим промислом досягала за сезон від 30 до 80 крб. При цьому була помічена тенденція поступового зменшення заробітку відхожих працівників [4, 114]. Відповідно, вивчення прибутків сезонних емігрантів дозволило земцям виявити досить невисокий рівень прибутковості занять такого роду.

Таким чином, завдяки низці статистичних досліджень херсонським земцям вдалося визначити демографічний склад відхожих працівників, обсяги і строки „уходництва” та переконатися у несуттєвому послабленні місцевих господарств сезонною трудовою еміграцією з губернії.

1. *Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії:*

- в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 5. Ананьєвський уезд (статистико-економічне описання уезда).*
- Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1883. – Т. 1. Одеський уезд (статистико-економічне описання уезда).*
- Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1886. – Т. 2. Єлисаветградський уезд (статистико-економічне описання уезда).*
- Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1888. – Т. 3. Олександрійський уезд (статистико-економічне описання уезда).*
- Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 4. Тираспольський уезд (статистико-економічне описання уезда).*
- Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії: в 6 т. – Херсон, 1890. – Т. 6. Херсонський уезд (статистико-економічне описання уезда).*

В.В. Гоцуляк

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛЯНСТВА ТА ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення історії українського селянства, особливо другої половини XIX – початку XX ст., коли загострилися аграрні і соціальні відносини, відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в антагоністичну суперечність з ринковою економікою. Суспільна й політична артикуляція аграрної і соціальної історії, попри різні, часом діаметрально протилежні пропозиції її розгляду, оцінки вчених, безперечно, свідчили про появу у другій половині XIX – протягом XX і, особливо, на початку XXI століть нової якості в усвідомленні та осмисленні самої української селянської спільноти.

Без ґрунтовних досліджень цього явища в українській та зарубіжній історичній науковій і публіцистичній думці складно вести мову про формування адекватного уявлення щодо національної історії та історіографії. У цьому сенсі, через наукову і соціальну значущість, дореволюційні й вітчизняні історики минулого століття, сучасні вчені зробили вагомий внесок у вивчення аграрної і соціальної історії пореформеного села. Для сучасного етапу розвитку української історичної науки характерне зростання уваги до селянознавчої проблематики, питань і сюжетів аграрної історії України, які були занедбані у радянський час.

Настала черга й для змістовних історіографічних дискурсів, в яких на новому теоретико-методологічному рівні осмислюються питання аграрної і соціальної історії селянства. Зазначена обставина робить сучасну історіографічну практику справді актуальною і науково важливою. Особливий інтерес представляють дослідження, в яких проаналізовано надбання і належним чином висвітлено сучасний стан українського історіописання в аграрній і соціальній сфері пореформеного селянства. За останні роки саме до цієї проблематики та окремих питань процесу